

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ІСТОРІОГРАФІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ

УДК 94 (477) (092)

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2021-37-74-83>

Вікторія Тельвак

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: viktoriatelvak75@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4671-743X>

ResearcherID: <https://publons.com/researcher/3026747/viktoria-telvak/>

Сергій Корновенко

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

доктор історичних наук, професор (Україна)

e-mail: s-kornovenko@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6268-2321>

ResearcherID: <https://publons.com/researcher/U-4291-2018>

«Тільки в селянстві лежить будущина українського відродження»: аграристський дискурс революційної публіцистики Михайла Грушевського

Анотація. Метою статті є осмислення аграристського дискурсу революційної публіцистики М. Грушевського. **Методологічне підґрунтя** становить міждисциплінарний підхід. Особливий акцент зроблено на структурно-функціональному системному аналізі історіографічних фактів та методі критичного аналізу документального матеріалу. **Наукова новизна** статті полягає у спробі спеціального аналізу концептуально-ідейних засад та проблемно-тематичного розмаїття публіцистики М. Грушевського революційної доби. **Висновки.** З'ясовано, що найбільше уваги в своїй публіцистиці М. Грушевський зосередив на подоланні атомізації лідерів та учасників українського руху. З огляду на це він оперативно виробляє нову об'єднавчу ідеологію для українства, котра повинна була відповідати вимогам моменту, багато в чому пориваючи зі старими культурницькими гаслами. Водночас історик доклав чимало зусиль для розбудови мережі українських засобів масової інформації, розуміючи, що без них не вдасться поширити ідеологію нового українства поза Київ. Тож на шпальтах відновлених та новостворених часописів він ділився з громадськістю власним розумінням актуальних викликів і пропонував для обговорення рецепти їхнього розв'язання. Доведено, що пишучи про потребу мобілізації українства, М. Грушевський закликає до свідомої та динамічної самоорганізації саме селянства як кількісно панівної верстви, котра в його розумінні була головною соціокультурною підставою розбудови української державності. З'ясовано, що публіцистика М. Грушевського виконувала ідейно-виховні, інформаційні та мобілізаційні функції. Доведено, що завдяки діалогічно сконструйованому дискурсу і зосередженості на проблемах народу, публіцистичні дописи голови Центральної Ради мали чималий резонанс, сприяючи зростанню політичної культури в широких селянських колах.

Ключові слова: М. Грушевський, селянство, публіцистика, Українська революція, Центральна Рада.

Постановка проблеми. Революційна доба життя та діяльності Михайла Грушевського цілком виправдано вважається ключовою в його громадсько-політичній кар'єрі. Саме протягом 1917–1919 рр. визначний історик не лише конструював ідеологію тогочасного українства (це він значною мірою робив і наприкінці XIX – на початку XX ст.), але й намагався на практиці застосувати свої пропозиції до карколомних революційних подій. Ключовим інструментом впливу на свідомість сучасників для М. Грушевського, як і в попередню добу, були його численні публіцистичні виступи у тогочасній періодиці, найбільш важливі та затребувані з яких об'єднували у тематичні брошури, котрі виходили чималими, як на той час, накладками. Це зумовило значну поширеність і впливовість візій голови Центральної Ради. З огляду на сказане публіцистичний доробок історика революційної доби неодноразово потрапляв у поле зору дослідників його творчості. Незважаючи на таку зацікавленість, низку сюжетно-тематичних блоків надалі опрацьовано принагідно, що унеможливлює цілісне підсумування цієї важливої частини не тільки інтелектуальної спадщини Великого Українця, але й загалом ідейних дискусій визначального окресу доби національного відродження. Найбільш дошкульно це виглядає у випадку його селянознавчого дискурсу, котрий, як ми це показали в нашій розвідці [Тельвак &

Корновенко, 2020], був, поряд із соборністю та територіалізмом, одним із домінуючих у його публіцистиці. Тож осмислення селянознавчих сюжетів творчості М. Грушевського доби Визвольних змагань є перспективним завданням сучасної історіографії.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Джерельну основу нашої розвідки склали різнопланові публіцистичні праці М. Грушевського 1917–1919 рр., в яких обговорюється селянська проблематика. Усі ці тексти вченого на сьогодні перевидано та прокоментовано у двох частинах четвертого тому академічного зібрання його творів. Серед найбільш вартісних спеціальних історіографічних опрацювань згадаємо вдалу спробу з'ясування Віталієм Масненком селянознавчих сюжетів історіографічної спадщини М. Грушевського [Масненко, 2004], а також дослідження Владиславом Верстюком [Верстюк, 2007] і Світланою Паньковою [Панькова, 2013] концептуальних засад і тематичного спектру публіцистики історика революційної доби. Втім у цих та інших опрацюваннях значною мірою маргіналізована проблема селянознавчої складової громадських виступів ученого, що й зумовило актуальність нашої розвідки.

Метою статті є осмислення аграристського дискурсу революційної публіцистики М. Грушевського.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, Лютнева революція застала М. Грушевського на засланнях у Москві, де він, попри офіційний статус піднаглядного, розгорнув доволі бурхливу науково-видавничу та громадсько-культурну працю [Піріг & Тельвак, 2016 : 259–269]. Через ускладнену воєнними та революційними подіями комунікацію історик лише з часописів дізнався про створення київськими українцями координаційного міжпартійного центру, який отримав назву Центральної Ради. Її творці бездискусійно погодили саме кандидатуру М. Грушевського на очільника цього громадського об'єднання. Вони розраховували на його небуденні таланти організатора й модератора у справі полагодування ідейних суперечок. Пригадуючи тогочасні події, Дмитро Дорошенко писав: «Бачучи, як трудно зговоритися, порозумітися й налагодити спільну працю, і та, і та друга сторона покладала всі надії на приїзд проф. М. Грушевського, якого сподівалися з дня на день. Для нього було резервовано місце голови Центральної Ради. Від його особистого й громадського авторитету, шанованого в усіх українських кругах, сподівалися примирення всіх суперечностей і об'єднання всіх на спільній роботі задля громадського добра» [Дорошенко, 1969 : 86–87].

Опинившись в Україні, М. Грушевський досвідченим оком діагностував найбільшу тогочасну загрозу для українського руху – значну атомізацію його лідерів та учасників. З огляду на це він оперативним виробляв нову об'єднавчу ідеологію для українства, котра повинна була відповідати вимогам моменту, багато в чому пориваючи зі старими культурницькими гаслами. До того ж він, використовуючи солідний дореволюційний досвід [Тельвак, 2018], доклав чимало зусиль для розбудови мережі українських засобів масової інформації, розуміючи, що без них не вдасться поширити ідеологію нового українства поза Київ. Власне на шпальтах відновлених та новостворених часописів («Нова рада», «Літературно-науковий вісник», «Вісті з Української Центральної Ради в Києві» та ін.) історик ділився з громадськістю власним розумінням актуальних викликів і пропонував для обговорення рецепти їхнього розв'язання. Публіцистику М. Грушевського, опубліковану на сторінках київських видань, оперативним тиражували провінційні газети й активно поширювала українська закордонна преса.

Також найбільш популярні тексти поновно виходили друком у кількох добре знайомих брошурах. Про їхню затребуваність промовисто свідчать солідні наклади, котрі наводив авторитетний бібліографічний журнал «Книгар». Так, перше видання брошури «Якої ми хочемо автономії і федерації» вийшло накладом 20 тисяч примірників, друге – 30 тисяч. Перше і друге видання збірки статей «Хто такі українці і чого вони хочуть» мали наклад 30 тисяч примірників; перше і друге видання книги «Звідки пішло Українство і до чого воно йде» – також 30 тисяч примірників. Брошура «Українська Центральна Рада й її Універсали: Перший і Другий» побачила світ накладом 13,5 тисяч примірників [Книгар, 1918]. Тож маємо всі підстави говорити про чималу затребуваність і впливовість публіцистичних виступів голови Центральної Ради. Про їхню популярність писали й сучасники вченого, зазначаючи, що серед діячів українського парламенту «не бракувало ні людей освічених, ні знавців історії, але ні один з них не дорівнювався М. Грушевському в умінні доточити свій історичний світогляд до біжучої хвилі» [Єремій, 1968 : 103]. На нашу думку, слід цілком погодитися зі спостереженням В. Верстюка, що тогочасна публіцистика М. Грушевського виконувала одразу дві важливі функції – агітаційно-пропагандистську та концептуально-ідеологічну [Верстюк, 2007 : VIII–IX].

Пишучи про потребу мобілізації українства, очільник українського парламенту закликає до свідомої та динамічної самоорганізації всіх верств народу. Так, особливого значення він надає саме консолідації селянства як кількісно домінуючої верстви, котра в його розумінні становила головну соціокультурну підставу розбудови української державності. М. Грушевський переконував свого читача, що «[...] кінець-кінцем все чисто – і свобода, і революція, і воля

України, і справа земельна – залежить від того, чим буде наша народна маса і передусім наше селянство: чи розпорошеною купою піску, котру перший подув вітру може підняти і рознести, чи твердою опорою, міцним фундаментом, на котрім опреться свободна, автономна народна Україна» [Грушевський 2007b : 35].

З огляду на сказане чимало уваги в своїй публіцистиці голова Центральної Ради присвячував політичному освідженню широких народних мас, котре насамперед передбачало різнопланові поради щодо їхньої самоорганізації. У численних текстах і на різні лади він невтомно повторював: «У селі все має становити вибрана сільська рада, а правити виборна сільська управа» [Грушевський, 2007i : 158]. Особливо інтенсивною така просвітницька робота стала з появою нової щоденної селянської газети «Народна воля». Уже в першому числі М. Грушевський емоційно підніс вагомість появи нової медійної трибуни для найширших народних мас: «Я щасливий, брати-селяни, що можу промовляти до вас же на сторінках великої, щоденної народної газети. Се була давня моя мрія, і треба було аж революції – щоб упало царське правління і все насильство, з ним зв'язане, аби прийшла ся можливість. Се царське правительство, старий режим, як його називають, нічого так не жахався, нічому не робив таких перепон, як народній освітній і політичній літературі та пресі (газеті). Він думав – і не помилявся – що як тільки в широкі українські круги піде українське друковане слово – наука, освіта на зрозумілій українському народові мові, так і буде кінець його пануванню на Україні» [Грушевський, 2007d : 28].

На переконання М. Грушевського, нова газета мала стати не лише своєрідним селянським «клубом». Важливіше її завдання історик вбачав в налагодженні комунікації з іншими прошарками українського суспільства. Водночас найбільшу вагомість він надавав встановленню довірливого діалогу селян із представниками своєї інтелігенції, адже цей зв'язок тривалий час вповні успішно руйнувала царська адміністрація системою численних заборон і плеканням багатьох стереотипів про несумісність народного й інтелігентського світів. Незважаючи на ці перепони, інформував читача М. Грушевський, інтелігенція ніколи не зрікалася своїх селянських коренів, за будь-якої нагоди плекаючи народну культуру. «Так, – твердить історик, – приготовлявся ґрунт під нове українство» [Грушевський, 2007c : 172]. Тож з початком революції, коли нарешті зникли всі заборони, пекучою потребою українства стало відновлення єдності всіх його суспільних складових. «Прийшла змога єднатися, – наголошував голова Центральної Ради, – порозуміватися, організуватися і спільними силами народу – селянства, робітників, солдатів й інтелігенції доходити добра своєму краю і народові» [Грушевський, 2007d : 29].

З огляду на сказане стає зрозумілою прискіплива увага М. Грушевського до роботи I Всеукраїнського селянського з'їзду, котрий відбувався в Києві наприкінці травня – на початку червня 1917 р. Як відомо, в роботі цього представницького форуму взяло участь до 2500 делегатів (1500 – з правом вирішального голосу, решта – з дорадчим), які представляли всі 9 українських губерній, а також Кубань та Донщину. Загалом були представники від 73 повітів та понад 1000 волостей, головним чином від селянських спілок [Хміль, 1992]. Від імені Центральної Ради учасників з'їзду привітав її голова. Він підніс важливість організаційного єднання селянства для подальшого поступу української революції. Також наголошував історик на тому, що саме обрані з'їздом делегати повинні ввійти до складу парламенту, надаючи йому необхідної легітимності. У підсумку свого привітального слова М. Грушевський укотре озвучив власне переконання про селянський характер українства: «Нам нема чого журитися, що ми «мужицький народ», як нам дехто закидає, а навпаки, ми повинні цим тішитися. Через те, що велику більшість нашого народу складає селянство, то ми і політику свою національну повинні провадити згідно з інтересами селянства, нам треба «держати рівненіє по мужику», так би мовити. Отже, треба селянству знати, що українська інтелігенція і Центральна Українська Рада хочуть завести такий лад, який би забезпечував інтереси трудящого народу і тому на Центральну Раду треба здатись та разом з нею іти до здобуття того, що нашому народові потрібно» [Грушевський, 2007 : 33].

Після цієї промови делегати під оплески обрали М. Грушевського почесним головою селянського форуму, що промовисто засвідчило величезний авторитет ученого серед народу. Як відомо, одним із важливих ефектів з'їзду стало обрання Всеукраїнської ради селянських депутатів та ухвалення резолюції про її входження до складу Центральної Ради як представництва від селянства України. Останнє рішення особисто привітав М. Грушевський, який під кінець виборів прибув на з'їзд. Він, зокрема, зачитав телеграму голови Української національної ради в Петрограді Петра Стебницького, який інформував про відмову Тимчасового уряду видати акт про автономію України [Перший, 1917]. Голова парламенту звернувся з проханням прискорити вибори з тим, щоби новообрана Рада селянських депутатів одразу ж взяла участь в екстремому засіданні Центральної Ради, яке відкладали до приходу репрезентантів селянства. Залишаючи з'їзд, М. Грушевський наголосив: «[...] Я маю надію, що ви скоро скінчите вибори Ради селянських депутатів і вкупі з Центральною Радою ваші

представники вирішать, що робить далі. Нам потрібна автономія України, вона буде неодмінно...» [Грушевський, 2007 : 33]. Делегати зустріли ці слова гучними оплесками та вигуками: «Хай живе вільна Україна!».

Вечірнє засідання Центральної Ради відкрилося того ж дня о 6-й годині. На ньому вже була присутня в повному складі Рада селянських депутатів. Вітаючи їх у стінах парламенту, М. Грушевський наголосив, що тепер вони разом будуть «відати організацією селянською, справами земельними і взагалі всім, що відноситься до справ і інтересів селянства» [Грушевський, 2007b : 35]. Як відомо, збагачена селянським представництвом Центральна Рада невдовзі проголосила І Універсал, тим самим поклавши початок українському державотворенню. Дещо пізніше, згадуючи ці події, М. Грушевський зазначав, що селянський з'їзд «виявив не тільки політичну і національну свідомість серед українського селянства, яка не снилася тим, що по старій пам'яті повторяли старі слова про селянську темноту, але й нову солідарність і непорушне довір'я його до нашого національного представництва, Української Центральної Ради» [Грушевський, 2007z : 44].

Спостерігаючи таке піднесення селянства в перший період революційних потрясінь, деякі оглядачі українського життя висунули кривдну тезу про штучний характер цієї активності. Вони твердили, що насправді українські селяни неосвічені, інертні та далекі від тих гасел, котрі висували ідеологи Центральної Ради. М. Грушевський, як це було і на зламі XIX–XX ст., рішуче виступив на захист представників із народу, котрі ініціативно долучилися до новітнього державотворення. У численних публіцистичних текстах він підносив чималу мудрість українського селянина, його чудову орієнтацію у революційній ситуації й глибоке усвідомлення відповідальності за майбутні покоління. Голова Центральної Ради наголошував: «Українські селяни, які вже в перші місяці революції на різних зібраннях і з'їздах за вимог демократичної республіки настійно нагадували, що це повинна бути федеративна республіка, – це не були добре навчені папуги, як вважав дехто. Задовго до цього засвоїли вони з популярної української літератури ідеї політичної автономії й гасла федерації» [Грушевський, 2007g : 60].

Тож від обіцянок вирішити назрілі селянські домагання Центральна Рада перейшла до їхньої реалізації. Як відомо, 18 січня 1918 р. парламент за наполяганням есерівської більшості ухвалив Тимчасовий земельний закон, що мав доволі радикальний характер. В його основу покладено принцип соціалізації землі, відчуження її у великих господарствах. Очікувано, що така редакція закону не сприяла стабілізації політичного становища в Україні. Як слушно вказують дослідники, з одного боку, він посилював ілюзії бідної частини селянства, сприяв підсиленню анархічних настроїв, а з іншого, викликав протест не лише великих землевласників-поміщиків, а й заможних селян, які в Україні традиційно з часів козаччини володіли землею на правах приватної власності. На перегляді закону наполягали фракції УСДРП, УПСФ та УПСС у Центральній Раді. Втім М. Грушевський, неформальний лідер українських есерів, залишався стійким прихильником закону й обґрунтовував його доцільність у низці публіцистичних виступів [Грушевський, 2007a : 127–129].

Як відомо, реалізація земельної реформи була далекою від досконалості. Упродовж березня–квітня 1918 р. до земельних комітетів перейшло чимало поміщицьких земель, плантацій цукроварень. Натомість розподіл відбувався повільно і багато земель залишалося без господаря. Селянство не мало реманенту, посівного матеріалу, а іноді й бажання освоювати отримані землі. Поміщикам проводити весняний засів заборонялося. Від весняних польових робіт залежав майбутній урожай і відповідно спроможність України виконати економічні зобов'язання перед військовими союзниками. Відомо, що зростання непевності у надійності зобов'язань української влади швидко перетворило союзників на окупантів. Сам М. Грушевський чудово розумів безвихідність ситуації, в яку потрапила Центральна Рада, але міг лише власною публіцистикою намагатися вплинути на настрої селянства. Так, на Київському селянському повітовому з'їзді, котрий відбувся 7 квітня 1918 р., він доволі емоційно переконував делегатів: «Се, може, останній час, щоб ми доказали свою державну мудрість. Бо як тепер ми владу не налаavimo, коли тепер не заведемо лад твердий і добрий, і поля наші лишаться незасіяними, і ми не втримаємо своєї держави, то будемо прокляті своїми нащадками. Але я сподіваюсь, що ви вжиєте всіх заходів, щоб сього не було, щоб всі поля були засіяні; і скрізь настане лад і порядок на нашій, кров'ю політій і попелом посипаній, нашій землі» [Грушевський, 2007f : 130].

На жаль, обставини склалися фатально для Центральної Ради, адже її авторитет стрімко падав в очах громадськості та недавніх союзників. Голова парламенту дедалі частіше відносив критичність стосовно нездатності соціалістичних урядів навести лад у державі. Також найбільш болісно він сприймав інформацію про звернення самих українських діячів консервативного табору до німецького командування, щодо потреби зміни влади. За декілька днів до гетьманського перевороту він написав статтю-застереження «Стара історія», в якій критикував таку поведінку своїх опонентів, трактував її як зраду національних ідеалів, бажання за допомогою чужих багнетів вирішити власні станові інтереси. Передбачаючи зміну влади,

.....
М. Грушевський пророкував, що вона призведе до загибелі національної справи. Звертаючись до селянського читача, історик вказував на подібність дій тогочасних руйнівників держави з вчинками їхніх попередників за часів Хмельниччини: «Добившись проголошення і признання української державності, винесеної на плечах нашого сільського народу, того, що в свитках, і того, що був тоді в шинелях, вони накликають наш уряд обернутись спиною до них, а лицем до землевласників! Перечеркнути земельну реформу і, опираючись на німецькі штики, відновляти поміщицьке землеволодіння! Та ж се було б буква в букву повторенням тої великої, незабутньої соромної історичної помилки, яку Україна оплатила 250-ма літами неволі!» [Грушевський, 2007h : 134].

Своєрідним підсумком селянознавчих рефлексій М. Грушевського доби Центральної Ради стала його праця «На порозі Нової України: Гадки і мрії», котра в історіографічній традиції отримала назву «політичного заповіту» вченого. У цій футурологічній спробі змалювання портрету майбутньої держави він окрему увагу присвятив перспективам села, атестувавши його «підставою Великої України». М. Грушевський звертає увагу на небезпечність легковаження багатьма українськими політиками селянськими інтересами лише через те, що творцем революції, мовляв, є пролетаріат. Історик стерджує, що в аграрній за своїм характером Україні відродження та поступ ще довго будуть пов'язуватися з культурними здобутками селян. «Скажу більше, – підкреслює М. Грушевський, – я глибоко переконаний, що в українським житті мають будучність, матимуть вплив, встоються тільки ті елементи, які стоятимуть в тіснім і щирім контакті з селянською масою, матимуть її потреби й інтереси на оці й ними орієнтуватимуться» [Грушевський, 2007e : 253]. Тож і як підстава української стихії, пояснює він, і як основа соціальної й економічної структури нашої держави загалом, селянство надовго залишиться фундаментом, на якому треба будувати національне життя. «Тільки те буде міцне, що збудується на нім, і горе тим течіям, партіям, планам і замірам, котрі будуть іти против нього – вони осудять себе на животіння або заникання, коли не розіб'ються о сей камінь в один гарний день відразу і до решти» – підсумовує автор [Грушевський, 2007e : 253].

Гетьманський переворот, іронічно названий М. Грушевським «скверным анекдотом», вибив його з активного політичного життя та підштовхнув до глибоких рефлексій над подіями української революції. Чимало в цьому болісному для історика осмисленні було селянознавчих сюжетів. Найперше колишній голова Центральної Ради вважав за потрібне зняти з селянства огульні звинувачення в масовій підтримці чи навіть організації гетьманського перевороту. Історик на багатьох фактах переконував, що великі землевласники банально зманіпулювали селянською риторикою в своїх планах ліквідації соціальних здобутків Центральної Ради, насамперед знесення земельного закону. А ще наголошував, що саме селяни становили основу загонів Директорії, котрі відновили УНР. З огляду на це, робить висновок М. Грушевський, «передусім селянство наше, що її визволило і відновило, мусить цю відновлену Українську Республіку міцно тримати в своїх руках, пильнуючи ладу і порядку, тримаючися згідно і одностайно, щоб, не дай Боже, знову не вирвали її з його рук пани чи свої, чи чужі, як колишня козацька старшина або теперішні гетьманці та німці» [Грушевський, 2013a : 25].

Іншою важливою проблемою, котру діагностував у тогочасній публіцистиці М. Грушевський, стало подолання апатії до українського руху в селянському середовищі. Йшлося про те, що переживши повернення старих порядків за Гетьманату, селяни практично зневірилися в потребі власної держави як інституції, котра мала б гарантувати дотримання їхніх прав і свобод. За таких умов, писав історик у статті «Оздоровлення громадського життя», повинні мобілізуватися органи селянського самоврядування. Саме вони мають взяти на себе функції демократичних інститутів, яких бракувало у відродженій УНР [Грушевський, 2013b : 31–32]. Згадана стаття надалі стала ідеологічним обґрунтуванням політичних кроків М. Грушевського та його ідейних симпатиків, котрі прийняли рішення про скликання Селянського з'їзду Кам'янецького повіту, який проходив 20–22 березня 1919 р.

Участь у цьому з'їзді була останньою політичною акцією М. Грушевського напередодні еміграції. У роботі форуму взяли участь 106 делегатів від селян, 2 члени Всеукраїнського трудового конгресу з Поділля і 2 з Катеринославщини. Відповідно до прийнятої резолюції з'їзд проголошено Трудовим конгресом Кам'янецького повіту. Прикметно, що делегати одноголосно почесним співголовою конгресу обрали М. Грушевського. Він виступив із вітальною промовою, закликаючи селян до єднання і праці: «Нема нічого більше небезпечного, як чекати проводу, інструкцій, розпоряджень з центру в таких небезпечних моментах, коли центр тратить всякий вплив на хід справ і можливість орудування ними. В тих тяжких обставинах, які ми перебуваємо, весь рятунок в самодіяльності дрібних місцевих клітин нашого національного організму, і може бути, що такий період відродження українського державного життя з місць, з дрібних місцевих організацій лежить перед нашою країною, довгий і зтяжний. Треба бути готовим і для таких можливостей і узброїти наш нарід відповідними засобами, щоб він вийшов з нього побідно. Нехай же се зробить нинішній селянський з'їзд!» [Грушевський, 2013 : 37]. На форумі обрано

Кам'янецьку трудову раду, яка увійшла до створеного в ті дні Комітету охорони Республіки. Робота з'їзду широко висвітлювалася на сторінках редагованої М. Грушевським газети «Життя Поділля». Втім цей конгрес не мав жодного впливу на тогочасну катастрофічну для України політичну ситуацію, а невдовзі сам співголова залишив Кам'янець і вирушив до Праги, не знаючи, що на нього попереду чекають п'ять років еміграційних поневірянь.

Насамкінець декілька слів скажемо про рецепцію революційної публіцистики М. Грушевського. Стосовно її суспільної затребуваності, котру віддзеркалювали багатотисячні накладі, згадувалося вище. Українські оглядачі публіцистики історика наголошували на значній потребі таких публікацій, де вказувалися світоглядні орієнтири в нових політичних умовах, доступно та коректно роз'яснювалися актуальні національні постулати [Тельвак, 2008 : 184-201]. На сторінках «Літературно-наукового вісника», наприклад, зазначалося: «Потреба в літературі політичній величезна, а задовольнити її нелегко. Тяжкий нагніт минулого не дав завчасу підготувати потрібне і довелося ту літературу, скористувавшись дечим ціннішим з попереднього надбання, творити наново. [...] Та проте знайшла, визнаючи велику вагу цієї справи, наша інтелігенція час і на ту роботу. Приклад подав проф. Грушевський, що стоїть у самому центрі нашого політичного життя і бере найдіяльнішу в ньому участь, а проте спромігся одночасно зробити цінну вкладку в нашу новонароджену політичну літературу, проказуючи стежку, якою повинні йти духові проводирі нашого народу, організуючи його й освітлюючи потреби й завдання сучасності» [Волох, 1917 : 155].

На противагу таким оцінкам, відверто критичними були оглядачі з табору прихильників «єдиной и неделимой». Згадуючи їхню емоційну реакцію на власні тексти, сам М. Грушевський писав: «Вороги українства, які і давніше пеклом на мене дихали, в своїм засліпленню, вважали мене творцем і українського руху і винахідником української мови, тепер особливо всіли на мене з своїми лайками й погрозами» [Грушевський, 1920 : 2]. На жаль, навіть колишні приятелі та захисники історика з російських академічних кіл не сприйняли твореної ним у публіцистиці нової ідеології українства. Вони відчули себе обманутими українським колегою після того, як він очолив Центральну Раду. Адже у передвоєнний час і особливо в роки його заслання ліберально налаштовані російські інтелектуали доклали чимало зусиль для переконання представників влади різного рівня (аж до президента Академії наук великого князя Костянтина Романова) у виключно культурницькій спрямованості різнопланової праці М. Грушевського. Тоді як революційні події фактично довели правоту оцінок ворогів українства, котрі завжди акцентували небезпеку для цілісності імперії громадського чину автора «Історії України-Руси». Така образа, наприклад, зустрічається у листах колишнього приятеля українського вченого Олексія Шахматова до російських колег, написаних у революційні часи. Так, у листі до Анатолія Коні він зазначав: «Як і Ви, я з особливим жахом зупиняюся перед зрадою українців на чолі з Грушевським. Це найважчий удар по Росії» [Робинсон, 2004 : 21].

Висновки. Підсумовуючи селянознавчі сюжети публіцистики М. Грушевського революційної доби, вкажемо на ті важливі функції, котрі вона виконувала в широких колах українського громадянства. Йдеться передусім про ідейно-виховні, інформаційні та мобілізаційні завдання. До того ж зазначимо серйозність тону, уникання недоречних поблажливості чи дидактизму. Навпаки публіцистика М. Грушевського стилістично була побудована винятково в діалогічному ключі, тож він фактично у своїх текстах не стільки наставляв селян, скільки радився з ними, як з рівноправними партнерами, з приводу численних актуальних проблем національного буття. Завдяки такій відвертості та діалогічності публіцистичні звернення голови Центральної Ради мали чималий резонанс, сприяючи зростанню політичної культури в широких селянських колах. Це довели події Української революції, в яких селяни виступили найбільш організованою та свідомою своїх національних завдань силою.

Подяка. Висловлюємо щирі вдячність членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Стаття містить результати досліджень, проведених за грантом Національного фонду досліджень України «Аграризм: селяноцентричний феномен Української революції 1917–1921 рр.» (реєстраційний номер 2020.02/0120).

Джерела та література:

- Верстюк, В.** (2007). Доба Центральної Ради в публіцистичній спадщині М. Грушевського. *Грушевський М. С. Твори : у 50 т., т. 4, кн. 1*. Львів: Видавництво «Світ», с. V–XVI.
- Волох, С.** (1917). Мих. Грушевський. Якої ми хочемо автономії і федерації. – Вільна Україна, статі з останніх днів. – Хто такі українці і чого вони хочуть. – Звідки пішло українство і до чого воно йде... Київ, 1917. *Літературно науковий вістник*, т. LXVII, 155–156.
- Грушевський, М.** (1920). Життя професора Михайла Грушевського від вибуху світової війни. *Земля і Воля*, 25, 2–3.

- Грушевський, М. (2007). [Промови на I Всеукраїнському селянському з'їзді у Києві...]. *Грушевський М. С. Твори : у 50 т., т. 4, кн. 1*. Львів: Видавництво «Світ», 33.
- Грушевський, М. (2007a). «Святі права». *Грушевський М. С. Твори : у 50 т., т. 4, кн. 1*. Львів: Видавництво «Світ», 127–129.
- Грушевський, М. (2007b). Велике діло. *Грушевський М. С. Твори : у 50 т., т. 4, кн. 1*. Львів: Видавництво «Світ», 35–36.
- Грушевський, М. (2007c). Звідки пішло українство і до чого воно йде. *Грушевський М. С. Твори : у 50 т., т. 4, кн. 1*. Львів: Видавництво «Світ», 166–180.
- Грушевський, М. (2007d). Кінець старому лукавству. *Грушевський М. С. Твори : у 50 т., т. 4, кн. 1*. Львів: Видавництво «Світ», 28–30.
- Грушевський, М. (2007e). На порозі Нової України: Гадки і мрії. *Грушевський М. С. Твори : у 50 т., т. 4, кн. 1*. Львів: Видавництво «Світ», 225–266.
- Грушевський, М. (2007f). Промова голови Центральної Ради проф. М. С. Грушевського, виголошена на Київському селянському повітовому з'їзді 7 квітня [1918 р.]. *Грушевський М. С. Твори : у 50 т., т. 4, кн. 1*. Львів: Видавництво «Світ», 130–131.
- Грушевський, М. (2007g). Промова М. С. Грушевського від імені українських організацій, проголошена 10 вересня [1917 р. на з'їзді народів у Києві]. *Грушевський М. С. Твори : у 50 т., т. 4, кн. 1*. Львів: Видавництво «Світ», 60–64.
- Грушевський, М. (2007h). Стара історія. *Грушевський М. С. Твори : у 50 т., т. 4, кн. 1*. Львів: Видавництво «Світ», 131–134.
- Грушевський, М. (2007i). Хто такі українці і чого вони хочуть. *Грушевський М. С. Твори : у 50 т., т. 4, кн. 1*. Львів: Видавництво «Світ», 152–165.
- Грушевський, М. (2007z). Треба ясніше! *Грушевський М. С. Твори : у 50 т., т. 4, кн. 1*. Львів: Видавництво «Світ», 44–47.
- Грушевський, М. (2013). В дванадцяту годину. *Грушевський М. С. Твори : у 50 т., т. 4, кн. 2*. Львів: Видавництво «Світ», 37.
- Грушевський, М. (2013a). Відродження Української Республіки. *Грушевський М. С. Твори : у 50 т., т. 4, кн. 2*. Львів: Видавництво «Світ», 23–25.
- Грушевський, М. (2013b). Оздоровлення громадського життя. *Грушевський М. С. Твори : у 50 т., т. 4, кн. 2*. Львів: Видавництво «Світ», 31–32.
- Дорошенко, Д. (1969). *Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920)*. Мюнхен. 543 с.
- Єремійв, М. (1968). За лаштунками Центральної Ради. *Український історик*, ч. 1–4, 94–104.
- Книгар (1918). *Книгар*, ч. 5, (січень), 246.
- Масненко, В. В. (2004). Селянство в історичній концепції Михайла Грушевського. *Український селянин*, 8, 47–50.
- Панькова, С. (2013). «...Ні хвили не вважав себе емігрантом, тільки закордонним робітником на нашій національній ниві» (Публіцистика Михайла Грушевського доби еміграції: квітень 1919 р. – лютий 1924 р.). *Грушевський М. С. Твори : у 50 т., т. 4, кн. 2*. Львів: Видавництво «Світ», с. V–XVIII.
- Перший (1917). Перший Всеукраїнський селянський з'їзд. *Нова рада*, 55, 2.
- Пиріг, Р. Я. & Тельвак, В. В. (2016). Михайло Грушевський: біографічний нарис. К.: Либідь, 576 с.
- Робинсон, М. А. (2004). Судьбы академической элиты: отечественное славяноведение (1917 – начало 1930-х годов). М.: Издательство «Индрик», 432 с.
- Тельвак, В. (2008). *Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX–30-ті роки XX століття)*. Київ–Дрогобич: «Вимір», 494 с.
- Тельвак, В. (2018). Культурна політика Михайла Грушевського як редактора селянських газет. *Український селянин*, 19, 127–133.
- Тельвак, В. П. & Корновенко, С. В. (2020). «У нас уся надія, вся сила тільки в селянському, мужицькому народі»: аграристський дискурс дореволюційної публіцистики М. Грушевського. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*, 5/47, 180–198.
- Хміль, І. В. (1992). Перший Всеукраїнський селянський з'їзд (28 травня – 2 червня 1917 р.). *Історичні зошити*, 4, 43–59.

Виктория ТельвакДрогобычский государственный педагогический университет имени Ивана Франко
кандидат исторических наук, доцент (Украина)**Сергей Корновенко**Черкасский национальный университет имени Богдана Хмельницкого
доктор исторических наук, профессор (Украина)**«Только в крестьянстве лежит будущее украинского возрождения»:
аграристский дискурс революционной публицистики Михаила Грушевского**

Аннотация. Целью статьи является осмысление аграристского дискурса революционной публицистики М. Грушевского. **Методологическую основу** составляет междисциплинарный подход. Особый акцент сделан на структурно-функциональном системном анализе историографических фактов и методе критического анализа документального материала. **Научная новизна** статьи заключается в попытке специального анализа концептуально-идейных основ и проблемно-тематического разнообразия публицистики М. Грушевского революционного периода. **Выводы.** Установлено, что наибольшее внимание в своей публицистике М. Грушевский уделял преодолению атомизации лидеров и участников украинского движения. Учитывая это, он оперативно разрабатывал новую объединительную идеологию для украинства, которая должна была отвечать требованиям момента, во многом порывая со старыми культурническими лозунгами. При этом историк приложил немало усилий для развития сети украинских средств массовой информации, понимая, что без них не удастся распространить идеологию нового украинства вне Киева. Собственно, на страницах восстановленных и новых журналов он делился с общественностью собственным пониманием актуальных вызовов и предлагал для обсуждения рецепты их решения. Доказано, что акцентируя необходимость мобилизации украинства, М. Грушевский призывает к сознательной и динамической самоорганизации именно крестьянства как количественно доминирующего слоя, который в его понимании был главным социокультурным основанием развития украинской государственности. Выяснено, что публицистика М. Грушевского выполняла идейно-воспитательные, информационные и мобилизационные функции. Доказано, что благодаря диалогично сконструированному дискурсу и сосредоточенности на проблемах народа, публицистические послания председателя Центральной Рады имели большой резонанс, способствуя росту политической культуры в широких крестьянских кругах.

Ключевые слова: М. Грушевский, крестьянство, публицистика, Украинская революция, Центральная Рада.

Viktoriia P. Telvak Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University
PhD (History), Assistant Professor (Ukraine)**Serhii V. Kornovenko**Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy
Dr (History), Professor (Ukraine)**«Only in the Peasantry Lies the Future of the Ukrainian Revival»: the Agrarian Discourse of
Revolutionary Journalism by Mykhailo Hrushevskyi**

Abstract. The aim of the article is to comprehend the agrarian discourse of M. Hrushevsky's revolutionary journalism. **The methodological basis of the research** is an interdisciplinary approach with particular emphasis on the structural-functional systematic analysis of historiographical facts and the method of critical analysis of documentary material. **The scientific novelty** of the article is an attempt at a special analysis of the conceptual and ideological principles and problem-thematic diversity of M. Hrushevsky's journalism of the revolutionary era. **Conclusions.** The article has concluded that M. Hrushevsky focused most of his journalism on overcoming the atomization of leaders and members of the Ukrainian movement. Therefore, he was rapidly developing a new unifying ideology for Ukrainians, which had to meet the requirements of those times, largely breaking with the old cultural slogans. At the same time, the historian made a lot of efforts to build a network of Ukrainian media, realizing that without them it would not be possible to spread the ideology of the new Ukrainians outside Kyiv. In fact, in the columns of restored and newly created magazines, he shared with the public his own understanding of current challenges and offered solutions. M. Hrushevsky

.....
called for conscious and dynamic self-organization of the peasantry as a quantitatively dominant class, which in his view was the main socio-cultural basis for the development of Ukrainian statehood. His journalism performed ideological-educational, informational, and mobilizing functions. Due to the dialogically constructed discourse and focus on the problems of the people, the journalistic letters of the chairman of the Central Council had a considerable resonance, contributing to the growth of political culture in broad peasant circles.

Key words: M. Hrushevskiy, peasantry, journalism, Ukrainian revolution, Central Council.

References:

- Doroshenko, D.** (1969). *Moi spomyny pro nedavnie-mynule (1914–1920)* [My memories of the recent past (1914–1920)]. Miunkhen. [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M.** (2007). «Sviati prava» [«Sacred Rights»]. *Hrushevskiy M. S. Tvory : u 50 t. T. 4. Kn. 1.* Lviv: Vydavnytstvo «Svit» – *Hrushevsky M.S. Works: 50 vol. Vol. 4. B. 1.* Lviv: Vydavnytstvo «Svit». [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M.** (2007). Khto taki ukraintsi i choho vony khochut [Who are Ukrainians and what do they want]. *Hrushevskiy M. S. Tvory : u 50 t. T. 4. Kn. 2 – Hrushevsky M.S. Works: 50 vol. Vol. 4. B. 2.* Lviv: Vydavnytstvo «Svit». [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M.** (2007). Kinets staromu lukavstvu [The end of the old cunning]. *Hrushevskiy M. S. Tvory : u 50 t. T. 4. Kn. 1 – Hrushevsky M.S. Works: 50 vol. Vol. 4. B. 1.* Lviv: Vydavnytstvo «Svit». [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M.** (2007). Na porozi Novoi Ukrainy: Hadky i mrii [On the threshold of New Ukraine: guesses and dreams]. *Hrushevskiy M. S. Tvory : u 50 t. T. 4. Kn. 1 – Hrushevsky M.S. Works: 50 vol. Vol. 4. B. 1.* Lviv: Vydavnytstvo «Svit». [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M.** (2007). Promova holovy Tsentralnoi Rady prof. M. S. Hrushevskoho, vyholoshena na Kyivskomu selianskomu povitovomu zizdi 7 kvitnia [1918 p.] [Speech of the Chairman of the Central Council prof. MS Hrushevsky, pronounced at the Kyiv Peasant County Congress on April 7 [1918]]. *Hrushevskiy M. S. Tvory : u 50 t. T. 4. Kn. 1 – Hrushevsky M.S. Works: 50 vol. Vol. 4. B. 1.* Lviv: Vydavnytstvo «Svit». [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M.** (2007). Promova M. S. Hrushevskoho vid imeni ukrainskykh orhanizatsii, proholoshena 10 veresnia [1917 r. na z zizdi narodiv u Kyievi] [Speech by M.S. Hrushevsky on behalf of Ukrainian organizations, delivered on September 10 [1917 at the Congress of Peoples in Kyiv]]. *Hrushevskiy M. S. Tvory : u 50 t. T. 4. Kn. 1 – Hrushevsky M.S. Works: 50 vol. Vol. 4. B. 1.* Lviv: Vydavnytstvo «Svit». [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M.** (2007). Promovy na I Vseukrainskomu selianskomu zizdi u Kyievi... [Speeches at the First All-Ukrainian Peasant Congress in Kyiv ...]. *Hrushevskiy M. S. Tvory : u 50 t. T. 4. Kn. 1 – Hrushevsky M.S. Works: 50 vol. Vol. 4. B. 1.* Lviv: Vydavnytstvo «Svit». [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M.** (2007). Stara istoriia [The old story]. *Hrushevskiy M. S. Tvory : u 50 t. T. 4. Kn. 1 – Hrushevsky M.S. Works: 50 vol. Vol. 4. B. 1.* Lviv: Vydavnytstvo «Svit». [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M.** (2007). Treba yasnish! [We need clarity!]. *Hrushevskiy M. S. Tvory : u 50 t. T. 4. Kn. 1 – Hrushevsky M.S. Works: 50 vol. Vol. 4. B. 1.* Lviv: Vydavnytstvo «Svit». [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M.** (2007). Velyke dilo [Great deed]. *Hrushevskiy M. S. Tvory : u 50 t. T. 4. Kn. 1 – Hrushevsky M.S. Works: 50 vol. Vol. 4. B. 1.* Lviv: Vydavnytstvo «Svit». [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M.** (2007). Zvidky pishlo ukrainstvo i do choho vono yde [Where did Ukrainianness come from and where it goes?]. *Hrushevskiy M. S. Tvory : u 50 t. T. 4. Kn. 1 – Hrushevsky M.S. Works: 50 vol. Vol. 4. B. 1.* Lviv: Vydavnytstvo «Svit». [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M.** (2013). Ozdovrovlennia hromadskoho zhyttia [Rehabilitation of public life]. *Hrushevskiy M. S. Tvory : u 50 t. T. 4. Kn. 2 – Hrushevsky M.S. Works: 50 vol. Vol. 4. B. 2.* Lviv: Vydavnytstvo «Svit». [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M.** (2013). V dvanadtsiatu hodynu [At twelve o'clock] *Hrushevskiy M. S. Tvory : u 50 t. T. 4. Kn. 2 – Hrushevsky M.S. Works: 50 vol. Vol. 4. B. 2.* Lviv: Vydavnytstvo «Svit». [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M.** (2013). Vidrozhennia Ukrainskoi Respubliky [Revival of Ukrainian Republic]. *Hrushevskiy M. S. Tvory : u 50 t. T. 4. Kn. 2 – Hrushevsky M.S. Works: 50 vol. Vol. 4. B. 2.* Lviv: Vydavnytstvo «Svit». [in Ukrainian].
- Ieremiiv, M.** (1968). Za lashtunkamy Tsentralnoi Rady [Behind the scenes of the Central Council]. *Ukrainskyi istoryk – Ukrainian Historian*, 1–4, 94–104. [in Ukrainian].
- Khmil, I. V.** (1992). Pershyi Vseukrainskyi selianskyi zizd (28 travnia–2 chervnia 1917 r.) [First All-Ukrainian Peasants' Congress (May 28–June 2, 1917)]. *Istorychni zoshyty – Historical notebooks*, 4, 43–59. [in Ukrainian].
- Knyhar** (1918). *Knyhar – Bookstore*, 5 (Sichen), 246. [in Ukrainian].
- Masnenko, V. V.** (2004). Selianstvo v istorychnii kontseptsii Mykhaila Hrushevskoho [The peasantry in the historical concept of Mikhail Hrushevsky]. *Ukrainskyi selianyn – Ukrainian peasant*, 8, 47–50. [in Ukrainian].

- Pankova, S.** (2013). «...Ni khvyli ne vvazhav sebe emihrantom, tilky zakordonnym robitnykom na nashii natsionalnii nyvi» (Publitsystyka Mykhaila Hrushevskoho doby emihratsii: kviten 1919 r. – liutyi 1924 r.) [«...At no time did he consider himself an emigrant, only a foreign worker in our national field» (Journalism of Mykhailo Hrushevsky of the time of emigration: April 1919 – February 1924.)]. *Hrushevskiyi M. S. Tvory : u 50 t. T. 4. Kn. 2 – Hrushevsky M.S. Works: 50 vol. Vol. 4. B. 2.* Lviv: Vydavnytstvo «Svit». [in Ukrainian].
- Pershyi** (1917). Pershyi Vseukrainskyi selianskyi zizd [The first All-Ukrainian Peasants' Congress]. *Nova rada – New advice*, 55, 2. [in Ukrainian].
- Pyrih, R. Ya. & Telvak, V. V.** (2016). *Mykhailo Hrushevskiy: bihrafichnyi narys [Mykhailo Hrushevsky: biographical essay]*. K.: Lybid. [in Ukrainian].
- Robynson, M. A.** (2004). *Sudby akademicheskoi elyte: otechestvennoe slavianovedenye (1917 – nachalo 1930-kh hodov) [The Fate of the Academic Elite: Domestic Slavonic Studies (1917 – early 1930s)]*. M.: Yzdatelstvo «Yndryk». [in Russian].
- Tel'vak, V.** (2008). *Tvorchy spadshhy'na My'xajla Grushevs'kogo v ocinkakh suchasny'kiv (kinecz' XIX – 30-ti roky' XX stolittya) [Creative heritage of Mykhailo Hrushevsky in the estimations of his contemporaries (the end of the 19th and the 30th years of the 20th century)]*. Kyiv–Drohobych. 494 s. [in Ukrainian].
- Telvak, V.** (2018). Kulturna polityka Mykhaila Hrushevskoho yak redaktora selianskykh hazet [Mykhailo Hrushevsky's cultural policy as an editor of peasant newspapers]. *Ukrainskyi selianyn – Ukrainian peasant*, 19, 127-133. [in Ukrainian].
- Telvak, V. P. & Kornovenko, S. V.** (2020). «U nas usia nadiia, vsia syla tilky v selianskomu, muzhytskomu narodi»: ahrarystskyi dyskurs dorevoliutsiinoi publitsystyky M. Hrushevskoho [«Peasantry is our hope and strength»: the agrarian discourse of pre-revolutionary journalism of M. Hrushevsky]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriya Istoriia – Problems of Humanities. History Series: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University*, 5/47, 180–198. [in Ukrainian].
- Verstiuk, V.** (2007). Doba Tsentralnoi Rady v publitsystychnii spadshchyni M. Hrushevskoho [The era of the Central Council in the journalistic heritage of M. Hrushevsky]. *Hrushevskiyi M. S. Tvory : u 50 t. T. 4. Kn. 1. – Hrushevsky M.S. Works: 50 vol. Vol. 4. B. 1.* Lviv: Vydavnytstvo «Svit». [in Ukrainian].
- Volokh, S.** (1917). Review: Mykh. Hrushevskiyi. Yakoi my khochemo avtonomii i federatsii. – Vilna Ukraina, stati z ostannikh dnev. – Khto taki ukrainsi i choho vony khochut. – zvidky pishlo ukrainstvo i do choho vono yde... Kyiv, 1917 [Volokh S. : Mykh. Hrushevsky. What kind of autonomy and federation do we want? – Free Ukraine, articles from the last days. – Who are Ukrainians and what do they want. – where did Ukrainianness come from and what is it going to... Kyiv, 1917]. *Literaturno naukovyi vistnyk – Literary Scientific Bulletin*, LXVII, 155–156. [in Ukrainian].
- Zhyttia** (1920). Zhyttia profesora Mykhaila Hrushevskoho vid vybukhu svitovoi viiny [The life of Professor Mykhailo Hrushevsky since the outbreak of World War II]. *Zemlia i Volia – Land and Freedom*, 25, 2–3. [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 04.07.2021 р.
Статтю рекомендовано до друку 08.08.2021 р.